

ІСТОРІЯ ПРАВОВОГО САМОРЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

HISTORY OF LEGAL SELF-REGULATION OF CIVIL RELATIONS IN UKRAINE

Вашак В.А., аспірант кафедри цивільного права

Національний університет «Одеська юридична академія»

У цій статті проведено дослідження історичного аспекту правового саморегулювання цивільних відносин в Україні. Розглянуто різні етапи розвитку саморегулювання, починаючи з періоду Київської Русі та закінчуючи сучасним періодом після отримання незалежності. Висвітлено роль саморегулювання в різних соціально-економічних умовах і його вплив на формування правової системи.

До початку заснування Київської Русі і після саморегулювання базувалося на звичаєвому праві, яке визначало норми поведінки та регулювало взаємини між людьми. Старійшини, князі та суди виконували роль регуляторів конфліктів і розбиралися з ними на основі прийнятих норм. В період після розпаду Київської Русі до появи козацтва в Україні саморегулювання цивільних відносин проявлялося через традиційні норми і звичаї, судові механізми та об'єднання на основі спільних інтересів, що дозволяло українському населенню вирішувати спори, забезпечувати порядок та регулювати цивільні відносини у своїх спільнотах.

В часи правління Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої саморегулювання цивільних відносин серед українського населення здійснювалося переважно на основі договірної нормотворчості, проте було ускладнене політичним захопленням та економічними обмеженнями.

З початком козацької епохи саморегулювання набуло нових форм. Засноване на звичаєвому праві, воно регулювало відносини між козаками, а також включало угоди, наприклад, договори дарування та позики.

У період Російської імперії та радянського режиму саморегулювання було обмежене, а роль держави у правовому регулюванні зросла. Проте після отримання незалежності Україною стало можливим відродження українських правових традицій та активний розвиток саморегулювання. Приватне право та ринкові відносини зайняли важливе місце у суспільстві, що сприяло створенню нових і гнучких правових інститутів.

Слід зазначити також про розвиток саморегулювання господарських відносин з часів появи складчини, артілей, купців, які утворювали союзи для спільного ведення господарської діяльності, до початку об'єднань в цехи, гільдії, біржі, виникнення перших саморегулювальних організацій, де здійснювалося саморегулювання в межах господарської діяльності. Детально саморегулювання господарських відносин розглядатися не буде, з огляду на значний масив досліджень за цією темою та цивільно-правовою акцентуацією поточного дослідження.

Ключові слова: саморегулювання, історія саморегулювання, правове саморегулювання цивільних відносин, звичаєве право.

This article explores the historical aspect of legal self-regulation of civil relations in Ukraine. It examines various stages of self-regulation, starting from the period of Kyivan Rus' and ending with the modern era after gaining independence. The role of self-regulation in different socio-economic conditions and its influence on the formation of the legal system are highlighted.

Prior to the establishment of Kyivan Rus' and afterward, self-regulation was based on customary law, which defined behavioral norms and regulated interpersonal relationships. Elders, princes, and courts acted as conflict regulators and resolved disputes based on accepted norms. In the period after the disintegration of Kyivan Rus' and before the emergence of Cossacks in Ukraine, self-regulation of civil relations was manifested through traditional customs and practices, judicial mechanisms, and associations based on common interests, allowing the Ukrainian population to resolve disputes, maintain order, and regulate civil relations within their communities.

During the reign of the Grand Duchy of Lithuania, the Kingdom of Poland, and the Polish-Lithuanian Commonwealth, self-regulation of civil relations among the Ukrainian population was primarily based on contractual norms, but was complicated by political subjugation and economic restrictions.

With the advent of the Cossack era, self-regulation took on new forms. Based on customary law, it regulated relations among Cossacks and included agreements such as gifts and loans.

During the period of the Russian Empire and the Soviet regime, self-regulation was restricted, and the role of the state in legal regulation increased. However, after gaining independence, Ukraine witnessed a revival of its legal traditions and active development of self-regulation. Private law and market relations gained importance in society, leading to the creation of new and flexible legal institutions.

Furthermore, the development of self-regulation in economic relations, from the formation of craft guilds, associations, and merchants' unions to the establishment of trade unions, guilds, and exchanges, contributed to the regulation of economic activities within these self-regulatory organizations. While the study focuses primarily on self-regulation in civil relations, the extensive research on self-regulation in economic relations will not be addressed in detail in this current study due to its substantial volume of existing literature and the civil law focus of the research.

Key words: self-regulation, history of self-regulation, legal self-regulation of civil relations, customary law.

Вклад основного матеріалу. Вивчення історії правового саморегулювання цивільних відносин в Україні є важливим для сучасної правової науки. Історичний контекст є ключовим елементом у формуванні сучасних правових інститутів та їхньої ролі у цивільних відносинах. Дослідження історії правового саморегулювання допомагає зрозуміти корені та еволюцію правової культури, що склалася в Україні протягом століть. Це розуміння контекстуальної основи сучасного права є важливим для аналізу та критичної оцінки сучасних правових реалій.

Аналіз генези саморегулювання в Україні в частині приватних відносин може сприяти вдосконаленню сучасного правового регулювання цих відносин шляхом виявлення ефективних моделей та механізмів, які можуть бути застосовані у сучасних правових практиках. Крім того, вивчення історії правового саморегулювання сприяє збагаченню правової доктрини новими підходами та концеп-

ціями, розробкою теоретичних моделей та рекомендацій на основі аналізу історичних прецедентів та правових традицій. Виникає необхідність дослідження генези саморегулювання цивільних відносин в Україні в порядку історичного розвитку українського права.

На території сучасної України починаючи з доісторичного періоду до IX століття розвиток саморегулювання цивільних відносин досліджувати доволі проблематично, зважаючи на обмеженість історичних джерел того періоду. Правові норми були неписаними, передавалися у формі звичаїв з покоління в покоління, з часом модифікуючись, утворюючи перші норми саморегулювання. Звичаєве право, яке формувалося на основі уявленнь про правду та справедливість серед населення на певному етапі суспільного розвитку, було саморегулюючою системою, де повторюваність вчинків місцевих жителів формувала звичку та створювала закономірності, спонукаючи людей

діяти відповідно до прийнятих норм та установлених звичаїв [1, с. 7].

Народоправство та самоорганізація, зокрема вічовий устрій, які були поширені в додержавницький період на території України мають суттєве відношення до саморегулювання [2]. Це свідчить про наявність в той період внутрішнього механізму управління та регулювання відносин в суспільстві, який базувався на самостійних діях та взаємодії його учасників. Саморегулювання дозволяє здійснювати контроль, встановлювати правила та вирішувати спільні питання на рівні самоорганізованих громад, сприяючи таким чином ефективному функціонуванню суспільства.

В період Київської Русі (IX–XIII століття) [3] відбувається еволюція звичаєвого права та початкових саморегулювальних правових формацій. Так, слов'яни об'єднувалися між собою заради досягнення певних цілей, наприклад, обробітку землі, при цьому самостійно встановлюючи правила, які регулювали таку діяльність. В древньому правовому джерелі Київської Русі «Руській правді» також, для прикладу, гарантувалася можливість захисту купцями власних норм у відносинах позики щодо здійснення торгової діяльності [4].

Також яскравим прикладом саморегулювання цивільних відносин серед слов'ян був договір. Так, наприклад, «Руська правда» регулювала деякі аспекти договору зберігання, позики в частині вирішення спорів, які виникали внаслідок порушення умов договору: «Якщо хто поклажу залишає у кого-небудь, то той, у кого лежав товар, свідка не виставляє. Але коли буде наклеп, що товару було більше, то під присягу має їти той, у кого товар лежав: «стільки у мене поклав», оскільки йому благадіяв і зберігав», «Коли хто куни дав під відсотки, чи мед під надбавку, чи жито під повернення з присягою, то свідків виставляти позивачу, оскільки з ним вирішував, так йому і брати». Це правове джерело передбачало можливість самовільного встановлення умов договору, гарантуючи можливість їх захисту. На даному етапі для саморегулювання практично не було обмежень, а щоб підтвердити волевиявлення учасників саморегулювальних відносин зазвичай залучали свідків. Норми саморегулювання були основним регулятором цивільних відносин у Київській Русі, адже закон формується як відповідь на широкомасштабний запит однорідного регулювання, чого тоді не було, зважаючи на початковий етап зародження правових інститутів.

Правове саморегулювання також проявлялося в деяких формах первісного судочинства. Таким прикладом було вирішення спорів за участі старійшин, що було поширено на території Київської Русі та інших стародавніх державах [5].

Лукашевич-Крутник І.С. зазначає, що у кожній частині Київської Русі встановлювалися свої митні збори, включаючи податок за провезення товару, відомий як «мит». Зазначається, що такі договірні відносини з надання транспортних послуг не знайшли свого правового регулювання у перших кодифікованих актах українського права, і їх регулювання здійснювалося на рівні звичаю. Також існує згадка про договори міжнародно-правового характеру Київської Русі з Візантією. Ці договори встановлювали умови співробітництва та взаємодії між обома сторонами, включаючи питання перевезення товарів по водним шляхам [6, с. 42].

Отже, можна виділити такі елементи, що стосуються саморегулювання цивільних відносин, як укладання договорів міжнародно-правового характеру для регулювання взаємних відносин між різними сторонами, формулювання власних умов та правил щодо перевезення товарів, включаючи взаємні обов'язки та права сторін.

В період після розпаду Київської Русі і до появи козацтва Україна переживала складні політичні та соціальні зміни, які впливали на цивільні відносини між фізичними

особами. У цей період саморегулювання цивільних відносин в Україні проявлялося у різних формах, включаючи традиційні норми і звичаї, судові механізми та об'єднання на основі спільних інтересів. Це дозволяло українському населенню вирішувати спірні питання, забезпечувати внутрішній порядок і займатися регулюванням цивільних відносин у межах своїх спільнот.

Традиційні норми і звичаї відіграли важливу роль у саморегулюванні цивільних відносин. В українському суспільстві продовжували існувати певні норми поведінки, взаємодії, які регулювали стосунки між людьми. Ці норми передавалися з покоління в покоління і формували базу для вирішення спорів і конфліктів. Звичаєве право було основою правової системи того часу і передбачало регулювання відносин на основі традицій, звичаїв та прийнятих норм поведінки.

Зазвичай, відносини між фізичними особами регулювалися на рівні громадських угод, які укладалися між сторонами. Угоди могли бути усними або письмовими, але в будь-якому випадку вони мали бути укладені відповідно до норм звичаєвого права.

У разі порушення угоди, сторони могли звернутися до старійшин, які вирішували конфлікт на основі прийнятих норм поведінки. У разі невіршення конфлікту на цьому рівні, сторони могли звернутися до князя або влади, які також вирішували конфлікт на основі звичаєвого права.

Судові механізми відігравали важливу роль у саморегулюванні цивільних відносин. Українське суспільство мало свої власні судові структури, де спори і конфлікти між особами вирішувалися на основі встановлених правил і процедур. Зазвичай це були суди, де вибрані представники вирішували спори на основі традицій і місцевих правил, наприклад, копні суди, суди маглебурій [7, с. 13–14].

Також у цей період формувалися об'єднання на основі спільних інтересів, які сприяли саморегулюванню цивільних відносин. Наприклад, українські селяни формували муніципальні громади, які вирішували спільні питання, займалися розподілом землі, встановлювали правила використання ресурсів та регулювали справи в межах своїх територій. Створювалися цехи, що об'єднували ремісників за їхніми видами занять, які самостійно встановлювали правила для своїх членів та слідували за їх дотриманням [8].

Наступним важливим етапом у розвитку саморегулювання цивільних відносин в Україна стала доба козацтва. В основу правового регулювання козацької спільноти було покладено неписане право – звичаї. Звичаєве право Запорізької Січі, база якого закладалася в у XV – середині XVII ст., [9] теж можна вважати видом саморегулювання до того часу, коли воно не перетворилося, лягло в основу державних норм.

Так, звичаєве право того часу володіло надзвичайно важливою ознакою саморегулювання – здатністю забезпечити виконання встановлених норм. Немає сенсу встановлювати правила, приймати закони без їх реального дотримання та виконання. Ця проблема існує зараз в сучасних українських правових реаліях, а в часи козацтва її не було, завдяки загальній згоді щодо правил регулювання, дотриманням традицій того часу, на які ці норми опиралися. Така форма правового регулювання була ефективною в невеликій спільноті людей і через контроль дотримання правових звичаїв кожним членом цієї спільноти, адже традиції для козаків мали священний характер. Був сформований великий рівень поваги до права, яке мало в своїй основі народотворчий характер.

Так, в часи козацтва особливого поширення норми саморегулювання набули саме у формі звичаїв, які були на Січі. Гарним прикладом козацького саморегулювання був інститут займанщини, суть якого полягала у тому, що будь-хто міг зайняти вільну землю, обробляти її, отримувати з неї прибуток, а інші люди повинні гарантувати власнику

його право власності, утримуючись від зазіхань на землю. О.М. Гончаренко вказує, що: «такий спосіб легітимувався звичаєвим правом з XVII ст. до XVIII ст. і був ліквідований генеральним межуванням 1766 року» [10, с. 12].

Також варто додати, що поширеною формою саморегулювання серед козаків був договір, виконання якого гарантувалося учасниками такого договору, а вимоги щодо порядку його укладення могли встановлюватися звичаєвим правом.

Поширення договорів дарування та позики серед запорозьких козаків у період Нової Січі [11] свідчить про саморегулювання їхніх відносин і використання звичаєвого права для вирішення господарських та правових питань. Це також свідчить про існування внутрішнього механізму контролю та взаємодії серед козацької спільноти, де вони самостійно розробляли правила, норми і процедури для здійснення та регулювання таких угод. Використання звичаєвого права відображало суспільний консенсус та спільну культурно-правову спадщину запорозьких козаків, що забезпечувало стабільність та взаєморозуміння у їхніх господарських і правових відносинах.

Козацьке звичаєве право, яке стало українським національним правовим феноменом, включало елементи саморегулювання через прийняття норм корпорацією воїнів та набуло широкого поширення і застосування на українських землях, особливо серед козацтва, яке складалося з селян, що шукали захист від панської сваволі [12].

В добу панування на українських землях Великого князівства Литовського, Королівства Польського, Речі Посполитої (XIV–XVII століття) саморегулювання в основному здійснюється в рамках договірної нормотворчості, базуючись на руському праві та інших нормативно-правових актах того часу. Встановлення власних правил в сфері цивільних відносин серед українців було значно ускладнено через «політичне захоплення та економічне закабалення українського населення» [13].

З початком домінування Російської імперії відбувається нав'язування російського права в українському правовому просторі. Надбання українського народу у формі звичаєвого права відкидається та впроваджується інше регулювання правових відносин. Всі ці процеси цілком закономірно негативно впливають на стан розвитку саморегулювання.

Поневолені селяни-кріпаки не могли бути повноцінними учасниками правових відносин, так як правила нав'язувалися їм панами (поміщиками). Все ж норми саморегулювання останніми створювалися, оскільки вони мали свободу самостійно встановлювати порядок відбудовання панщини чи іншим чином регулювати суспільні відносини, які виникали між залежними селянами та поміщиком [14]. В таких умовах можна говорити про авторитарне саморегулювання, коли один учасник є залежним від імперативної сторони і не може змінювати встановлених норм.

Важливою правовою пам'яткою цієї епохи є «Права, по котрым судится малороссийский народ», де визначаються певні види договорів щодо переходу права власності, надання послуг, також правила щодо їх укладання. Зважаючи на відсутність прав та свобод в чисельній верстві українського населення – селян, можна стверджувати про обмеженість договірної саморегулювання в часи кріпацької залежності. Так, саморегулювання могло існувати у формі звичаїв, які могли бути сформовані землевласниками або у формі договорів, які зазвичай були поширені серед вільних людей.

З початком проведення Селянської реформи 1861 року щодо скасування панщини для подолання негативних явищ кріпацтва починає активно розвиватися інститут договірної саморегулювання. Перетворення стають початком становлення нового прошарку населення – селян-підприємців, які могли вільно займатися землеробством чи

іншим видом діяльності, що, як наслідок, позитивно впливає на процес розвитку інституту саморегулювання.

Можна говорити про збільшення ролі саморегулювання у відносинах селян. Звільнення селян від кріпосної залежності надало їм свободу у вирішенні особистих справ, сприяло розвитку їхньої індивідуальності та поліпшенню взаємин у сім'ях. Розповсюдження ринкових та грошових відносин створило сприятливі умови для підприємництва та призвело до залучення селян до комерційної сфери [15]. Крім того, зміни в соціальній динаміці селян, їхньому світогляді та взаєминах з дворянством свідчать про трансформацію селянського способу життя і самоорганізацію у сільських громадах.

В XIX–XX століттях на території України існували різноманітні форми саморегулювання в міських населених пунктах. Це зумовлено зростанням їхньої ролі через початок процесів урбанізації. Міста мали свої міські управління та органи самоврядування, такі як міські ради та громадські об'єднання. Ці органи вирішували питання міського господарства, комунального господарства, забезпечення порядку, регулювання торгівлі та інші аспекти міського життя.

Крім того, у міських населених пунктах формувалися професійні гільдії та спілки, що об'єднували ремісників та інші категорії робітників [16]. Ці організації встановлювали правила професійної діяльності, регулювали умови праці та захищали інтереси своїх членів. Також варто згадати про міські товариства, які об'єднували людей за інтересами, професіями або ідеями. Ці товариства займалися культурно-освітньою діяльністю, сприяли розвитку мистецтва, науки, спорту та інших сфер.

Усі ці форми саморегулювання в містах сприяли покращенню умов життя міського населення, забезпечували соціальну та економічну стабільність, а також сприяли розвитку міської інфраструктури та культурного середовища.

В часи правління гетьмана Павла Скоропадського встановлюються певні гарантії щодо розвитку саморегулювання через декларування в Законах про тимчасовий державний устрій України, Грамоті до всього українського народу від 29 квітня 1918 року свободи договору, стимулювання підприємницької діяльності: «В області економічній і фінансовій відбувається повна свобода торгівлі й відчиняється широкий простір приватного підприємства й ініціативи» [17].

Під час панування радянського режиму з 1917 року починається період занепаду процесів саморегулювання через обмеження встановлені владою щодо прав людини у сфері приватної власності, здійснення підприємницької діяльності. Цілком закономірно, що авторитарне централізоване управління, тотальний контроль та домінування публічного права унеможливили нормальне існування та функціонування саморегулювання. Інститут договірної права переживав глибоку кризу через надмірний державний контроль. В.Й. Кісель зазначає, що «воля контрагентів у соціалістичних договорах складалася під прямим або непрямим впливом завдань з боку державних органів» [18].

Частково саморегулювання в Радянському Союзі проявлялося на рівні трудових колективів, де могли учасниками самостійно визначатися порядок організації праці або правила взаємодії між учасниками трудового колективу. При цьому, такі процеси були жорстко контрольовані владою.

У радянському соціалістичному суспільстві спостерігалися особливі аспекти саморегулювання, які проявлялися на практичному рівні. Влада в СРСР активно працювала над делегуванням певних конкурентних відносин колективам, що дозволяло їм самостійно регулювати фінансові та етичні аспекти своєї діяльності. Це включало можливість конкуренції між колективами та ідентифікацію з лідерами.

Саморегулювання в СРСР проявлялося через спільноти лідерів, які здатні були направляти конкурентний потенціал колективу та стабілізувати індивідів. Важливу роль в цьому відігравали аудіовізуальні образи, зокрема кінематографія, які сприяли «перенесенню» психічної енергії на новий тип взаємин [19].

Таким чином, в СРСР спостерігалось певне саморегулювання, зокрема в сфері трудових відносин, однак, важливо зазначити, що контроль та вплив влади залишалися значними, і саморегулювання було обмежене параметрами радянської системи.

Після здобуття Україною незалежності починається відродження українських правових традицій, відбувається активне запозичення іноземного досвіду, що спричиняє розквіт процесів саморегулювання. Починають діяти чисельні наукові інститути, запускається вільний ринок товарів та послуг, здійснюється поступове перетворення застарілих радянських інститутів на нові та гнучкі. Так, починає розвиватися приватне право, в основу якого лягають традиції римського права, що зближує український правовий простір із країнами романо-германської правової сім'ї.

Українська держава активно сприяє розвитку цифрової економіки в країні, спрямовуючи свої зусилля на створення сприятливих умов для її процвітання. Одним із

важливих аспектів є підтримка саморегулювання в цифровому секторі [20, с. 23], що забезпечує збалансований розвиток цифрової економіки та захист інтересів всіх учасників відносин у цій сфері.

У висновку можна зазначити, що аналіз історії розвитку саморегулювання цивільних відносин в Україні дає змогу припустити наступне. Стан розвитку саморегулювання прямо залежить від рівня прав та свобод, якими володіють учасники саморегулювання. Так, наприклад в період козацтва, в час розвитку січової демократії, саморегулювання перебуває в стані розквіту, набуваючи різних форм, а в період поневолення українців російською імперською владою саморегулювальні процеси зводяться до мінімуму.

Уніфікація правових підходів на основі аналізу норм минулого відіграє важливу роль для створення транснаціональних саморегулювальних норм в інтернет-просторі. Відродження традицій договірного права має наслідком активне саморегулювальне нормотворення. Створюються умови для реалізації принципу диспозитивності саме через самостійне створення учасниками цивільних відносин норм, виконання яких гарантується крім них і державою за допомогою системи нормативно-правових актів та національних судів, арбітражів, інших способів не заборонених законом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гаєвська Т. Соціокультурна цінність правових звичаїв у житті українців. *The culturology ideas*. 2015. № 8. С. 119. URL: https://www.culturology.academy/wp-content/uploads/KD8_Haievaska.pdf (дата звернення: 10.07.2023).
2. Задорожній О. В. Особливості міжнародно-правової діяльності праукраїнських союзів племен у період до заснування Київської Русі. *Право і суспільство*. 2014. № 5-2. URL: http://pravoisusplstvo.org.ua/archive/2014/5_2014_part_2.pdf (дата звернення: 10.07.2023).
3. Київська Русь. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Київська_Русь (дата звернення: 10.07.2023).
4. Правда Руська. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr51.htm> (дата звернення: 10.07.2023).
5. Гончаренко О. Транснаціональне торгове право як форма нормативного саморегулювання. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2020. № 1. С. 32–38. URL: [http://zt.knute.edu.ua/files/2020/01\(108\)/06.pdf](http://zt.knute.edu.ua/files/2020/01(108)/06.pdf) (дата звернення: 10.07.2023).
6. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Тернопіль, 2019. 502 с. URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/36964/3/disertacija-lukasevich-krutnik-10_12_2019.pdf (дата звернення: 10.07.2023).
7. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/monografi/44/3.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).
8. Україна за литовсько-польської й польсько-козацької доби. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/encycl/eui042.htm> (дата звернення: 10.07.2023).
9. Тімашов В. Правовий порядок діяльності Запорізької Січі у площині права людини на особисте волевиявлення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 1. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/01/22.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).
10. Гончаренко О. М. Саморегулювання господарської діяльності: питання теорії та практики: монографія. Київ: НДІ приват. права і підприємства ім. акад. Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2019. 418 с. URL: <https://www.inter-nauka.com/uploads/public/1581928972829.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).
11. Грозовський І. М. Договори дарування та позики у звичаєвому праві запорозьких козаків. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2019. № 2. URL: http://law.stateandregions.zp.ua/archive/2_2019/4.pdf.
12. Кушинська Л. А. Козацьке звичаєве право як чинник самоідентифікації українців XVII-XVIII століття. *Економіка і право*. 2015. № 28. URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/18068/Kushynska.pdf?sequence=2> (дата звернення: 10.07.2023).
13. Навчальні матеріали. Тема 4. Суспільно-політичний лад і право України під владою Польщі та Речі Посполитої. *Національна академія внутрішніх справ*. URL: https://arm.naiu.kiev.ua/books/idpu_2021/info/lec4.html (дата звернення: 10.07.2023).
14. Реформування аграрних відносин в другій половині XIX – початку XX ст.: Реформа 19 лютого 1861 року та її наслідки для українського селянства. *Підготовка до ЗНО – Освітній портал "Академія"*. URL: <http://zno.academia.in.ua/mod/book/view.php?id=3467> (дата звернення: 10.07.2023).
15. Бондар В. Реформа 1861 р. в історіографії. *Український історичний збірник*. 2011. № 14. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Bondar_Vadym/Reforma_1861_g_v_istoriohrafii.pdf?PHPSESSID=mpelv67tdhla18rr8tmtfjuj7 (дата звернення: 10.07.2023).
16. Державний лад і право на українських землях у складі Російської імперії (XIX – початок XX століть). *Віртуальний бібліограф. ХОУНБ ім. О. Гончара*. URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/derzhavniy-lad-i-pravo.htm> (дата звернення: 10.07.2023).
17. Грамота до всього українського народу. *Офіційний вебпортал парламенту України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0003300-18#Text> (дата звернення: 10.07.2023).
18. Кісель В. Вплив класичних теорій договору на сучасне розуміння сутності цивільно-правового договору. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 10. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/10/9.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).
19. Бірюкова А. Окремі питання становлення та розвитку трудового законодавства в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 2. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/02/13.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).
20. *Правове регулювання суспільних відносин в умовах сталого розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 10 груд. 2020 р. / упоряд.: О. Бакалійська, С. Головатюк, О. Бевз. Київ, 2020. С. 253. URL: <https://kigap.kpi.ua/wp-content/uploads/2021/11/zbirnyk-vez-2020-vid-27.01.21.pdf> (дата звернення: 10.07.2023).